

Kieli ja yhteisymmärrys

MARJA-LEENA SORJONEN

Professorin juhlaluento Helsingin yliopistossa 15. joulukuuta 2010

Lähdetään liikkeelle kahdesta keskustelunkatkelmasta. Seuraavassa katkelmassa ollaan Kelan toimistossa. Virkailija on auttamassa asiakasta täyttämään lomaketta, ja hän lukee ääneen seuraavan kysymyksen: *Tässä kysytään, tässä vielä että oletko, hakenut tai saanut palkkaturvaa.*¹

- 01 V: Tässä kysytään (0.2) tässä vielä että **oletko**
 02 **(0.4) hakenut tai saanut palkkaturvaa.**
 03 (0.8)
 04 A: => **Mitä palkka[turvaa.**
 05 V: [Se om palkkaturva o semmone
 06 jos työnantaja ei maksap palkkoja ja,
 07 (0.8)
 08 V: Sää joutut sitte työvoimatoimiston kautta (0.2)
 09 hakemaan sitä (0.4) palkkaturvaa.
 10 A: Em mä tiiä semmosta e:i,

Haettua vastausta ei kuulu. Sen sijaan asiakas esittää rivillä 4 lausekemuotoisen kysymyksen, niin sanotun korjausaloitteen, *mitä palkkaturvaa*, jolla hän osoittaa kysymyksen olevan ongelmallinen ja jolla hän paikantaa ongelman. Lomakkeeseen saadaan merkintä, kun virkailija vastauksessaan selittää termin.

Seuraavassa katkelmassa kaksi ystävää puolestaan sopii retkijärjestelyistä. Myös siinä toinen keskustelijoista käyttää rivillä 5 kysymyssanaa ja kumppanin vuoron osan toistamista keinona ilmaista ja paikantaa ongelma: *Mihin aikaan.*

- 01 Pekka: Mut nähdään täällä sit **siihen aikaan** suurin
 02 piirtein,

1. Keskusteluesimerkkien litterointimerkeistä ks. Haakanan artikkelin liite tässä numerossa (s. 65)

03 (0.6)
 04 Pekka: No,
 05 Reijo: => **Mihin aikaan,**
 06 (0.8)
 07 Pekka: Puol neljän kieppeis mä (.) ponkasen tuolta
 08 heti veke ku .mh[hh] nhh
 09 Reijo: [Joo:,]
 10 Reijo: Mut jos pääset aikasemmin ni lähde va[an,
 11 Pekka: [Joo,

Pekka on käsitellyt riveillä 1–2 lähtöaikaa itsestäänselvästi ymmärrettävänä sanomalla *mut nähdään täällä sit siihen aikaan*. Siis siihen aikaan. Oletus on kuitenkin väärä. Myöhemmin käy ilmi, että ystävyksillä on eri näkemys siitä, milloin olisi syytä lähteä.

Kummassakin katkelmassa meneillään oleva toiminta pysähtyy yhteisymmärryksen varmistamiseksi. Ongelma selvitetään kiteytyneen vuorovaikutuskeinon, korjausaloitteen avulla. Keskinäinen ymmärrys ja merkitysten jaettuus, intersubjektiiivisuus, on edellytyksenä sille, että puhujat voivat toimia yhdessä. Intersubjektiiivisuus on sekä yksilön kehityksen ja hyvinvoinnin että sosiaalisten organisaatioiden ehto. Intersubjektiiivisuuden saavuttaminen ja sen ilmenemismuodot ovat parhaillaan monen tieteenalan kiinnostuksen kohteena. Juuri akateemikoksi nimitetty aivotutkija Riitta Hari toteaa haastattelussaan Suomen Akatemian verkkosivuilla, että ihmismielen ymmärtämiseksi on välttämätöntä edetä yksittäisestä ihmisestä kahden ihmisen aivojen samanaikaiseen tutkimiseen, sillä eniten aivoja muokkaavat toiset ihmiset sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Kielen keskeisiä tehtäviä on yhteisten, jaettujen merkitysten rakentaminen ja ylläpitäminen. Sitä käsittelem tässä luennossa, erityisesti puhutun vuorovaikutuksen näkökulmasta.

Kielellisen vuorovaikutuksen kolme perusulottuvuutta

Kuinka keskustelijat sitten muodostavat yhteisymmärrystä vuorovaikutustilanteessa? Miten näennäisen kaoottista keskustelua voi jäsentää? Monet vuorovaikutusta tutkivat kielentutkijat ovat löytäneet metodisia apuvälineitä oman tieteenalansa ulkopuolelta, sosiologiasta liikkeelle lähteneestä keskusteluanalyysistä. Kolme keskusteluanalyytisistä perusoletuksista on kielentutkijalle keskeisiä. Niistä ensimmäinen on kielen indeksisyys, se että kaikki kielen ilmaukset, eivätkä vain esimerkiksi pronominit, saavat tulkintansa viime kädessä meneillään olevassa vuorovaikutustilanteessa. Toiseksi kielenkäyttö on refleksiivistä, toisin sanoen jokainen kielellinen teko joko ylläpitää tai muuttaa menossa olevaa laajempaa toimintaa. Äsken nähdyissä esimerkeissä edellisen vuoron toisto keskeytti meneillään olevan toiminnan, lomakkeen täyttämisen ja järjestyistä sopimisen, mutta se tähtäsi kuitenkin samalla toiminnan jatkamiseen. Ja kolmanneksi kielelliset ilmaukset rakentuvat temporaalisesti eli ne tuotetaan ja tulkitaan reaaliajassa. Tämä tarkoittaa, että vastaanottaja jäsentää puhetta siltä kannalta, millainen teko on rakentumassa ja mitä se häneltä edellyttää. Näillä kolmella ulottuvuudella,

indeksisyydellä, refleksiivisyydellä ja temporaalisuudella, on perustavanlaatuisia seurauksia sille, kuinka vuorovaikutuksen kieltä tutkitaan.

Vuorovaikutuksen universaalit rakennuspuut

Alussa näkemämme esimerkit olivat suomenkielisiä. Nyt voi kysyä, oliko niissä nähty vuorovaikutus suomelle tyypillistä vai onko vuorovaikutuksen jäsentymisessä jotakin yleisempää, jopa universaalia. Eri kieliä ja kulttuureita käsittelevät tutkimukset antavat olettaa, että on. Kaikkein perustavinta arkisissa keskusteluissa on, että puhutaan vuorotellen, riippumatta puheenaiheesta, osanottajamäärästä tai siitä, keitä keskustelijat ovat. Tämä niin sanottu vuorottelujäsennys sai minut yksinkertaisuudessaan hämmästyttämään ja hämmentymään, kun siitä ensi kerran opiskelijana luin – koskaan suomen kielen opintojeni aikana en ollut tullut asiaa ajatelleeksi. Vuorottelemme puhuessamme niin kuin monessa muussakin tilanteessa. Vuorottelulla on omat sääntönsä. Puheenvuorojen pituus ja se, kuka kulloinkin puhuu, tietenkin vaihtelee, mutta se on mahdollista, koska vuorottelun käytänteet ovat joustavia. Rakenteeltaan puheenvuorot voivat vaihdella aina sanasta monipolvisiin lauseeseen ja useisiin lauseisiin. Puhuja valitsee, minkä toiminnan hän vuorollaan tekee, esittääkö hän esimerkiksi pyynnön, ja hän valitsee, kuinka hän tämän toiminnan tarkkaan ottaen kielellisesti muotoilee. Vaikka käytinkin *valita*-verbiä, kyse on useimmiten tiedostamattomasta, spontaanista toiminnasta.

Keskustelu on sosiaalista toimintaa. Toki kielellä kuvataan ja käsitteistetään asiain-tiloja ja osoitetaan episteemistä suhtautumista, mutta keskusteleminen ei ole vain asiain-tilojen kuvausten vaihtamista vaan valittamista, hyvien uutisten kertomista tai matkan suunnittelua. Vuorot eivät ole vain yksittäisiä toteamusten ketjuja vaan niistä rakennetaan toimintajaksoja. Pyytäminen, huolen kerronta, neuvominen, kysyminen – ne kaikki vaativat ainakin yhden puheenvuoron mittaisen vastauksen kumppanilta. Ja tämä keskustelun jäsentyminen on normatiivista niin, että jos vastaus puuttuu, ryhdymme tekemään päätelmiä kumppanin motiiveista ja aikomuksista vaikka niin, että tämä ilkeili, mökötti tai oli masentunut. Keskustelun korjauskäytänteiden avulla paikkaamme intersubjektiivisuuden murtumia.

Keskustelun jäsentymisestä toimintajaksoiksi hahmottuu intersubjektiivisuuden arkkitehtuuri. Jokainen teko tuotetaan ja ymmärretään suhteessa kumppanin edeltävään tekoon ja sen asemaan meneillään olevassa laajemmassa puhetilanteessa. Kumppanilla puolestaan on mahdollisuus seuraavassa vuorossa joko hyväksyä toisen hänen vuorostaan tekemä tulkinta tai korjata sitä. Näin keskustelun osanottajat ilmaisevat vuoro vuorolta tulkintansa toistensa teoista ja tarpeen vaatiessa korjaavat sitä.

Kielikohtaisuus ja suomen kieli

Olen juuri kertonut, että vuorovaikutuksen perustavimmat rakennuspuut ovat universaaleja. Tämä ei tietenkään tarkoita, etteikö keskeinen osa käytänteistä olisi kieli- ja kulttuurikohtaisia. Kullakin kielellä on omat semioottiset resurssinsa. Kiinnostavaa on

juuri kieli- ja kulttuurikohtaisten vuorovaikutuskäytänteiden suhde universaaleihin, pienimmistä käytänteistä alkaen.

Kun esimerkiksi englannin puhuja vastaa polaariseen (kyllä–ei-)kysymykseen myöntävästi partikkelilla *yes*, suomen puhuja voi joko toistaa kysymyksen verbin (*ostitko kengät – ostin*) tai käyttää partikkelia (*ostitko kengät – joo*). Vastaustavan valinnalla suomen puhuja ilmaisee, missä määrin uutta tietoa hän olettaa tarjoavansa ja onko asiasta puhuminen hänen näkökulmastaan vielä kesken vai ei. Tällaiset seikat ovat olennaisia ystävysten keskusteluissa, lääkärin vastaanotolla – kaikissa tilanteissa. Vertailu sukukieliin avaa kiinnostavia näkökulmia. Tähänastisten tutkimusten perusteella suomi ja viro, jossa myös käytetään sekä verbintoistoa että partikkelia, eroaisivat toisistaan siinä, missä määrin vastauksen valintaan vaikuttavat episteemiset seikat eli annetun vastauksen uutisarvoisuus.

Verbin toistolla ei vastata vain kysymyksiin. Olemme tutkineet tapoja osoittaa samanmielisyyttä keskustelutoverin kannanoton kanssa. Tässä kaaviossa on esitetty joukko keinoja, joilla suomen puhuja voi ilmaista olevansa samaa mieltä edellisen puhujan kannanoton kanssa, esimerkiksi sellaisen kuin *se mekko on hieno*. Kaaviossa S tarkoittaa subjektia, V finiittiverbiä ja X verbin täydennystä, joka on tässä adjektiivimuotoinen. Seuraavassa on esitetty kuusi minimaalista vastaustapaa, joiden napana on kannanoton verbin toisto *on*. Vastausvaihtoehdot ovat *on – on on – on se – se on – niin on* ja *on joo*.

S	V	X		
se mekko	on	hieno		
ADV + V	V + S	V (+ V)	S + V	V + PRT
niin on		on		on joo
		on on		
	on se		se on	

Valitsemalla minkä tahansa näistä vaihtoehdoista vastaanottaja osoittaa olevansa samaa mieltä arviosta *hieno*, siihen hän ei koske. Tällainen kaavio kuitenkin näyttää vain rakennetyypit. Käytännössä olemme voineet osoittaa, mitä näillä vaihtoehdoilla tehdään eli miten ne toimivat puhetilanteessa resursseina. Sen lisäksi, että niillä osoitetaan samanmielisyyttä, kukin vastaus antaa keskustelukumppanille omanlaisensa vihjeen siitä, kuinka vastausta pitää tulkita: missä määrin esimerkiksi keskustelijoilla on sama näkökulma arvion kohteeseen, onko heidän tietämyksensä samanlainen tai kuinka keskeinen arvio on meneillään olevassa toiminnassa? Vastaanottaja siis kontekstualisoi vastauksensa ja kumppanin kannanoton tietyllä tavalla ja muokkaa tilanteesta ja keskustelijoiden suhteesta tietynlaisen. Valinta ei ole vapaa.

Jotta vastaanottaja pystyisi vastaamaan vuoroon, hänen on pystyttävä tunnistamaan, millaista vuoroa kumppani on esittämässä. Seuraavat esimerkit on poimittu kolmesta puhelinkeskustelusta.

(1)

S: Totam mä (.) >kutsusin teitä meiän tupaantuliaisiin,
V: Ahaa:,

(2)

R: Ku tota mull ois sellasta asiaa et meil on
tupaantuliaiset kaheskymmenesyheksäs päivä
lauantaina?
J: Ahah

(3)

S: Tuota meiän tupaantuliaiset on
kaheskymmenesyheksäs
päivä<,mhh[h
V: [.mh Kaheskymmenesyheksäskö,

Ensimmäinen niistä paljastuu kutsuksi jo kielelliseltä rakenteeltaan. Mutta miten kaksi muuta esimerkkiä tulisi tulkita? Toisessa esimerkissä puhuja R:n vuoro on muotoiltu soiton syyn kertovaksi ja *että*-lauseessa kuvataan tulevaisuuteen sijoittuva tapahtuma, kun taas kolmannen esimerkin ydin sisältää hieman toisenrakenteisen tulevan tapahtuman kuvailun. Toimivatko esimerkkien 2 ja 3 vuorot kutsuina vai ilmoituksina ja millä perustein? Esimerkeissä 1 ja 2 vastauksena on *ahaa*-partikkeli, joka käsittelee vuoroa uutisarvoisena; kolmannessa esimerkissä vastaanottaja toistaa mainitun päivän, alussa näkemiemme esimerkkien lailla tekee siis korjausaloitteen. Yksikään vuoro ei saa vastausta, jonka ehkä liitämme kutsun hyväksyntään: *kiitos; kiva, kiitos; kiitos tulen*. Kustakin keskustelusta käy ilmi, että vuoro aloitti kutsumisen, joka sitten jäsenyi monipolvisiksi jaksoksi.

Tilanteiden ja käytänteiden vertailu

Sen tarkasteleminen, miten keskustelijat toimintansa yksityiskohdilla osoittavat tulkin- taansa tilanteesta ja siten muovaavat kontekstia, on lähtökohtana kaikenlaisten keskus- telujen analyysissa. Erityisesti se kuitenkin korostuu, kun tutkitaan sitä, kuinka vuo- rovaikutuksessa ilmenee puhujien suuntautuminen tilanteen institutionaalisuuteen ja instituution ominaispiirteisiin. Tässä on viisi tapaa pyytää tuotetta R-kioskillä.

- 1) *Punanem Malaporo.*
- 2) *Saaks mä kaks punast Norttii.*
- 3) *Annatko sikaariaskin mulle siitä.*
- 4) *Anna pieni punane Ällämmä.*
- 5) *Ottasin kaks noita (0.2) Helsingin sisäisen liikenteen niitä kertalippuja.*

Vastaus on annettu kohdassa, jossa potilas on kuvannut varainpuutteen tilapäiseksi (*tällä hetkellä*). Aiempi mahdollinen paikka vastaukselle olisi ollut jo kohdan *mul ei oo oikee varaa* jälkeen tai pronominaalin *semmosee* jälkeen, mutta silloin lääkäri olisi ilmaissut samastuvansa varsin toisenlaiseen tilanteeseen. Vastauksen ajoitus osoittaa potilaan puheenvuoron rakenteen ja ilmaistujen merkitysten tarkkaa analysointia.

Indeksisyys ja sosiaalinen merkitys

Vuorovaikutuksen ja intersubjektiivisuuden tutkimus vie kielen indeksisyyden ja sosiaalisen merkityksen ytimeen. Sen selvittämisessä, kuinka kielen ilmaukset saavat viime kädessä tulkintansa puhetilanteessa, on suomen kielen tutkimuksessa vahva, pitkä perinne. Joitakin vuosia sitten valmistuneessa *Isossa suomen kieliopissa* kielen vuorovaikutuskäytänteet ovat laajasti esillä, mikä on ainutlaatuista maailmassa. Viime vuosina on ruvettu selvittämään sosiaalisen ja kognitiivisen merkityksenannon suhdetta tavoitteena yhdistää kognitiivisen kieliopin ja keskusteluanalyysin lähestymistapaa. Kun käsitys kielen indeksisyydestä on laajentunut, myös sosiolingvistiikassa kielen sosiaalisesti relevantit piirteet ja kieli keinona ilmaista sosiaalista identiteettiä on ruvettu näkemään laajemmin. Tutkimusyhteistyö on johtanut pohtimaan hedelmällisesti keskusteluanalyttisen ja sosiolingvistisen tutkimuksen perusolettamuksia. Intersubjektiivisuuden tutkimus edellyttää tieteidenvälisyyttä, ja suomen kielen tutkijat tekevätkin parhaillaan tiivistä yhteistyötä muun muassa yhteiskuntatieteilijöiden kanssa siinä, kuinka emootioita ilmaistaan ja ymmärretään vuorovaikutuksessa.

Puhuttu vuorovaikutus mahdollistaa sen, että vastaanottaja voi kysyä heti, jos ei ymmärrä, tai oikaista, jos toinen ei ymmärtänyt. Sitten tilanne on toinen, kun ei voi heti tai lainkaan vastata. Kun viranomaiselta tulee kirje tai kun maan hallitus päättää vaikkapa uudesta hallintomallista, kansalaisella on harvoin mahdollisuutta tehdä korjausaloitetta. Hänen tulee kuitenkin toimia, esimerkiksi täyttää lomake. Lauserakenteeltaan ja sananmuodostukseltaan viranomaiskieli voi olla suomea mutta merkitykset ovat vieraita. Toistuva vieraudentunne omassa kielessä murentaa syvimmän intersubjektiivisuuden. Vieraudentunne syntyy myös, kun jokin oman yhteisön toiminnan kieli vaihtuu. Kysymys siitä, millaisessa yhteisössä toimin, heräsi mielessäni, kun huomasin, että oman yliopistoni ensi vuonna tapahtuvan tutkimuksen arvioinnin Internet-sivut, ohjeet ja lomakkeet ovat pelkästään englanniksi. Suomen kielen semioottiset resurssit on suljettu ulos.

Infrastruktuuriksi kutsutaan nykykielenkäytössä järjestelmiä, joilla ylläpidetään yhteiskunnan toimivuutta. Yksi on valtiovallan infrastruktuurien joukosta poissa, kieli. Kieli on infrastruktuuri, jonka toimivuutta vallanpitäjien tulee pitää yllä kuten pelastuslaitosta – ilman sitä, yhteistä kieltä, yhteiskunta ei toimi. Kuten runoilija kirjoittaa

--

Sillä jos ihminen epätoivonkaupungissaan
toisen ihmisen tapaa,
joka samaa kieltä puhuu kuin hän,

ihmisen,
jonka ”niin niin” on sama kuin hänen,
”ei ei” sama kuin hänen,
ja mikä niistä on yli,
sekin samaa kuin hänen,

jos hänelle näin käy,
tuokoon hän illalla mukanaan tämän ystävänsä,
syttyttäköön porrasvalonsa
ja eteisensä valot
ja salinsa valot,
ja ystävänsä kanssa maljoja juoden
juhlikoon sielunsa riemussa
aamuun asti.

Juha Mannerkorpi 1954, kokoelma *Kylväjä lähti kylvämään*

Kirjoittajan yhteystiedot: etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Verkkoliitteessä ilmestyvät lehtiöt

Kulttuuriset ja tekstuaaliset tekijät alluusioiden kääntämisessä ja tulkinnassa

Minna Ruokosen englannin kielen alaan kuuluva väitöskirja tarkastettiin Turun yliopistossa 10. joulukuuta 2010. Vastaväittäjänä toimi professori Riitta Jääskeläinen Itä-Suomen yliopistosta ja kustoksena professori emeritus Jorma Tommola.

Väitöksenalkajaisitelmä on luettavissa verkossa osoitteessa <http://ojs.tsv.fi/index.php/virittaja>.

Minna Ruokonen: *Cultural and textual properties in the translation and interpretation of allusions. An analysis of allusions in Dorothy L. Sayers' detective novels translated into Finnish in the 1940s and the 1980s.* Turun yliopiston julkaisu – Annales Universitatis Turkuensis, Humaniora 330. Turku: Turun yliopisto 2010. Kirja on luettavissa myös verkkujulkaisuna <https://www.doria.fi/handle/10024/66203>.